

TOPLUMSAL BİR ZORUNLULUK : BİR ARADA YAŞAMAK A Communal compulsory: Living together

Dr. Abdurrahman GÜNEŞ

Elazığ İl Müftülüğü Kur'an Kursları Müdürü

Abstarct: A.Muslim learned Ibn Haldun says that it is compulsory for human being to live together. A religion's universality and it's being used is evaluated how it regards the other religions and belief.

When prophet Muhammed went to Medine he Prepared the first Constitution of Islam in the history of Islam in 622 (The Medine City-state Constitution). This constitution was prepared for the different cultures and religions so that they could live together.

Islam is the religion of the tolerance. All the different religions' and cultural elements' rights have been protected in Islamic law. There is no using force in Islam. Islam has announcement and invitation. Announcement and invitation are not used by force but by giving information. In the Koran prophet Muhammed is asked to give advice."You are the one who gives advice, you are not the one who is a force upon people" the Koran says.

Key Words: Religion, Freedom, Democracy, Muslim, Nonmuslim, Pluralism, Multicultural.

Toplumlar modern hayata geçişle birlikte bir takım sorunlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Şüphesiz, insan hakları, din ve vicdan özgürlüğü, azınlıkların durumları, demokrasi, çoğulculuk, çok kültürlülük v.b. bunların başında yer almaktadır. Modern dünyada çeşitli bilim adamlarınca adı geçen konular tartışılmakta ve çeşitli çözüm önerileri ileri sürülmektedir. Yalnız bu kavramların her ne kadar bilim literatürüne girişi çok eskilere dayanmıyorsa da, ifade edilmek istenen sorunun, yeni keşfedildiği anlamına gelmez. Bu olgunun tarihini, belki insanlık tarihi ile eşdeğer görmek mümkündür. Çünkü İbn Haldun'un da ifade ettiği gibi, insanların toplum halinde yaşamaları zaruridir. Bireyin insanlardan tamamen uzak münzevi bir yaşam sürdürmesi realitede mümkün görünmemektedir. Zaten düşünme yeteneğinden sonra insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden birisi hiç kuşku yok ki, onun toplum halinde yaşama mecburiyetidir.¹ Fıtraten medeni yaratılmış bir varlığın tek başına yaşaması düşünülemez. Bu bağlamda insan

¹ Halil Çiçek, *Farklı Kültürlerin Bir Arada Yaşama Formülü*, Nesil Yay., İst.1998, s.9.

sözcüğünün “unutkanlıkla birlikte bir arada yaşamaya eğilimli “ünsiyet”i de içermesi son derece dikkat çekici ve anlamlıdır. Zaten son din İslam, ortaya çıkışı itibariyle bir “şehir dini”dir. Ayrıca din, Medine ve medeniyet sözcüklerinin aynı kökten gelmiş olmaları da konunun bir başka ilginç yönünü ortaya koymaktadır.

Değişik toplumlarda olduğu gibi aynı toplum içerisinde yer alan bireyler arasında da çeşitli düşünce, fikir ve kültür farklılıkları bulunmaktadır. Bu durum, kaçınılmaz bir toplumsal gerçekliktir. Burada üzerinde önemle durulması gereken asıl konu, aynı mekânda birlikte yaşamının formülünü bulmaktır. Birlikte ve bir arada yaşayan gruplar, genelde iki seçenikle karşı karşıya olurlar. Bunlardan bir tanesi, toplumda hâkim ve güçlü olan gurubun ötekini güç kullanarak baskı altına alması, kendi inanç ve düşüncesini karşıdakine zorla kabul ettirmeye çalışmasıdır. Tahmin edileceği gibi, böyle bir uygulama kişisel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması anlamına geldiği gibi, insanın fitratına aykırı, toplumsal huzur, güven ve barış ortamının bozulmasına da neden teşkil eder. Oysaki aslolan ve dinimiz İslam’ın da öngördüğü yaklaşım tarzı, farklılıkları birer zenginlik unsuru olarak kabul edip ötekinin varlığını kurumsallaştırarak birlikte ve beraber yaşamaktır.²

Nitekim Hz. Peygamber Medine’ye göç eder etmez, 622 yılında İslam tarihinde ilk yazılı anayasa olarak kabul edilen “Medine Site Devleti Anayasası”nı hazırlamıştır. Amaç, Müslim ve tüm gayrimüslim unsurların haklarını gözetmek, farklı din ve düşüncedeki insanların bir arada kardeşçe ve huzur içerisinde hayatlarını sürdürmelerini sağlamaktır. 47 maddeden oluşan bu anayasa, Hz. Enes’in evinde toplanılarak hazırlanmıştır.³ Bu vesika değişik dini düşünce ve farklı kültürel özellikler taşıyan insanların birlik ve beraberlik içerisinde kardeşçe yaşamalarını temin etmiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber dönemindeki bu anayasa, örnek bir toplumsal uzlaşma metni olarak çok tartışılmış ve tartışılmaya da devam edilmektedir. 622–632 yılları arasında uygulanmış bu hukuki belge, Hz. Peygamber’in nübüvvetinin sonlarına doğru ortaya koyduğu çok önemli bir toplumsal projedir. Oluşturmak istediği siyasi birlik ile ilgili ilişkileri ve bunların yönetim, siyaset ve iktidar kavramlarına yüklediği anlamlar bugün için de önemini korumaktadır. 2. ve 25. maddelerde sözleşmeye katılan tarafların tümü (Müslüman, Yahudi ve müşrikler) “ümme” olarak nitelendirilmiştir. Burada “ümme” siyasi bir birlik anlamında kullanılmıştır ki, bu son derece ilginçtir. Bütün peygamberler ve son peygamber Hz. Muhammed (S.A.V.)’in hayatlarında verdikleri zorlu mücadele, böyle bir sulh ortamının tesis

² Niyazi Usta, “Aklın Kullanımı, Hoşgörü ve Toplumsal Barış”, *Atatürk Ün.İlh.Fak.Dergisi*, S.16, 2001, s.101-102.

³ Ahmet Akgündüz, *İslam Anayasası*, Timaş Yay.İst., 1995, s.37-38.

edilmesine yönelikti. Herkesin kendi dini inanç ve kültürünü serbestçe ifade ettiği ve yaşayabildiği yönetim anlayışı, kuşkusuz en ideal bir siyaset ve hukuktur. Bireylerin düşünce ve kanaatlerini açıkça ortaya koyamadığı ve dini inançlarını serbestçe yaşayamadığı bir yerde, din ve vicdan özgürlüğünden bahsedilemez.

Hız. Peygamber'in bu uygulaması, itikadın "merkezi ideoloji" dışında da tasarlanabileceğinin ilk adımıdır. Eğer yönetim aygıtının temsil ettiği ve dayattığı bir din veya ideoloji varsa, orada azınlıkların, değişik dinlerdeki toplulukların özgürlüklerinden söz etmek güçleşir. Aslında İslam, din seçiminde zorlamayı⁴ kabul etmemekle dolaylı olarak bu grupların kendi kültür ve inanışlarına göre yaşamalarını da teminat altına almış oluyor. **Çünkü bir dini seçen birey, o dinin tüm hukukunu da seçmiş demektir. Aksi halde din seçiminde insanı özgür bırakıp hukuk seçiminde zorlamak, dinlerin özüne müdahale anlamına gelir. Böyle bir uygulama toplumda bireyleri kültürel bir şizofreniye götürür.** Medine Vesikası'nda olduğu gibi istedikleri din ve hukuku seçenler birer hukuk topluluğudur. Bu toplulukların tümü siyasal birliğin teşekkül edilmesinde taraf olarak kabul edilirler. Bireylerin din ve kimliklerini kendi iradeleriyle seçme özgürlüğünün verildiği ve inandıkları dinin hukukunu yaşayabildikleri bir yerde ancak gerçek çoğulculuktan söz edilebilir.⁵ İslam'ın çoğulcu siyasi referansını, en iyi bir şekilde "Medine Vesikası" ortaya koymuştur. Bu anlaşma ile Müslümanlar özgür, emin ve rahat bir ortama kavuşurken o dönem Medine'de mukim olan Yahudi ve Müşrikler arasında öteden beri devam eden kan davaları da bitmiş oluyordu. Bu, hem Müslümanlar hem de diğer topluluklar için arzu edilen bir durumdu. Mekke'de zulüm ve işkencelere maruz bırakılan Müslümanlar, böylece emin bir ortama kavuşmuş oluyorlardı. Onlara sağlanan güven ve barış, İslam'ın kısa zamanda daha çok yayılmasına fırsat tanımıştı. Çünkü devleti değil, toplumu merkeze alan bir siyasi birlik oluşmuştu. Her etnik grup kendi iç hukukunda tamamen serbestti. Bu hukuk anlayışı, demokratik sistemlerde anayasalarla sağlanan farklı ve muhalif eğilimlerin sivil toplum içerisinde örgütlenmeleri değildir. Aynı zamanda, mevcut dini ve etnik unsurların kendilerini ifade etmeleri de değildir. Bunun da ötesinde her grubun kendini bir hukuk topluluğuna nispet edebilmesi ve birlikte yaşamının kalıcı hukuk zemininin oluşturulmasıdır. Modern ulus-devlet anlayışında dini ve etnik farklılıklar, birer tehdit unsuru olarak değerlendirilir. Bu yüzden bunların asimilasyonu ve eritilmesi konusunda politikalar geliştirilir. Böyle bir uygulama çoğulculuk ve çok kültürlülüğü ortadan kaldırmıştır. İslam, çoğulcu bir anlayışa yeşil ışık yakarken Hıristiyanlık'ta aynı yaklaşımı görmek mümkün

⁴ Bakara; 2/256

⁵ Ali Bulaç, "Bir Arada Yaşamının Mümkün Projesi Medine Vesikası", *Bilgi ve Hikmet*, Kış-1994/5, s.3-14.

değildir. Zira, bu dinde teokratik bir yapı vardır. Kilise ile devlet özdeşleşmiş ve dogmatik bir yapı ortaya çıkmıştır. Oysa İslam, diğer unsurlarla ilişkilerde sulhu esas almıştır. Nitekim buna işaret eden ayet şöyledir: “Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah adaletli olanları sever⁶.” (Mümtehine; 60/8). Ayet-i kerime, Müslümanların kâfirlere karşı tutumlarının, onların takındıkları tavra bağlı olduğunu açıklıyor. İnsanların farklı din, ırk ve renklerde yaratılması ilahi hikmete matuftur. **Başka bir ifade ile çoğulculuk, başlangıcından beri insanlık tarihinin bir gerçekliğidir. Çünkü bunu bizzat Allah istemektedir.**⁷ Bu insan ve kültür çeşitliliğini ortadan kaldırmaya çalışmak, sünnetullahı aykırıdır. Zira çok kültürlülüğün sünnetullahın doğal bir sonucu olduğunu şu ayetten anlamak mümkündür. “(Ey ümmet!) Her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiğinden (yol ve şeriatlerde) sizi denemek için (böyle yaptı). Öyle ise iyi işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah’adır. Artık size, üzerinde ayrılığa düştüğünüz şeyleri’(n gerçek tarafını) O haber verecektir.”⁸

İslam tarihi boyunca gayrimüslimlerle ilişkilerde devamlı hoşgörü esasına riayet edilmiştir. Oysa diğer dinlerde bu insani ilişkileri her zaman görmek mümkün olmamıştır. Kendi hâkimiyeti altındaki topluluklara her türlü baskı reva görülmüş, onlara din özgürlüğü yeterince tanınmamıştır. Bununla toplumların asimilasyonu hedeflenmiştir. Mesela bir İslam devleti olan Abbasiler, kendi topraklarında bulunan Budist, Mecusi, Sabii, müşrik vb. gibi dini unsurları da zımmi statüsünde değerlendirmişlerdir. Abbasi topraklarında gayri müslimlerin yoğun bir şekilde yaşamış olması, İslam’ın tolerans anlayışı ile ancak izah edilebilir. Bu bölgedeki tüm mabetler koruma altına alınmış, herkesin istediği şekilde serbestçe ibadet yapması sağlanmıştı. Her din mensubu, din eğitimini özgürce kendi dili ile yapabiliyordu.⁹ Zaten bireysel özgürlükler, aynen can, mal, ırz ve namus gibi kutsal değerler arasında yer alır. Mesela İslam’a göre fertlerin inanıp inanmama özgürlüğü vardır. Çünkü şu ayet-i kerime bunu açıkça ifade etmektedir: “*De ki: Gerçek Rabbinizdendir. Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin.*”¹⁰ Demek ki din seçmede kişiler tamamen serbesttir. Ancak kendi hür iradeleriyle karar verirler. Dinimiz bu konuda İslam dışı unsurlara çok büyük toleranslar tanımıştır. Aslında tolerans, başka ve farklı olanları hoş görmek ve ona hayat hakkı tanımakla sınırlı değildir. Eşdeğer şartlarda bir arada yaşamayı kabul

⁶ Mümtehine,60/8

⁷ Emin Köktaş, “İslam’ın Çoğulculuk Referansı”, *Bilgi ve Hikmet*, Kış,1994/5, s.55-60.

⁸ Maide, 5/48

⁹ Levent Öztürk, “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbasi Modeli)”, *İslam ve Demokrasi*, T.D.V. Yay, Ank. 1999, s. 44-45.

¹⁰ Kehf,18/29

etmek demektir. **Bu nedenle bir dinin ideal ve uygulanabilirliği, onun kendisi dışında kalan insan ve guruplara nasıl davrandığı ile ölçülür.** Doğal olarak değişik düşünce ve farklı kültürel özellikleri, toplumlar için sorun değil birer zenginlik unsuru olarak ele almak gerekir.¹¹ Çoğulcu ve hoşgörülü toplumlarda, her alt gurup kendi örf, adet ve kültürünü bozmadan devam ettirebilir. İslam dininde de bu tür çoğulcu yaklaşımları görmek mümkündür. “Dinde zorlama yoktur.” prensibi böyle bir toplum modelinin oluşmasına haliyle imkân vermektedir. Ancak din seçmedeki özgürlük ile o dinin insanlara tebliğ edilmesinin birbiriyle karıştırılmaması gerekir. Nitekim tebliğ ve irşad yani dinin bireylere anlatılması, her Müslüman için bir görev olarak telakki edilmiştir. Dolayısıyla davet ve tebliği, inanç özgürlüğüne müdahale şeklinde anlamak büyük bir yanılıdır. Çünkü tebliğde zorlama söz konusu değildir. Ancak güzel bir üslupla bireylerin ikna edilmesidir. Nitekim Kur’an’da davet ve tebliğin usulü hakkında bazı ayetler bulunmaktadır. “(Resulüm!) Rabb’inin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Rabb’in kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidayete erenleri de çok iyi bilir.”¹² Allah’ın bizzat bu iş için görevlendirdiği peygamberler de aynı yumuşak üslubu takip etmişler ve bu metotla kısa zamanda toplumsal değişmeyi sağlayabilmişlerdir. Hiçbir zaman onların bu faaliyetlerinde cebir, şiddet ve tehdit yer almamıştır. Mesela, küfrü ve zulmü ile meşhur olmuş Firavun’a bile yumuşak ifade kullanılmasını bizzat Cenab-ı Hak istemiştir: “Firavun’a gidin. Çünkü o, iyiden iyiye azdı. Ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar.”¹³ Cenab-ı Allah, bu konuda Hz. Muhammed (S.A.V.)’i zaman zaman uyarır. O’nun insanları zorlamaya hakkının bulunmadığı ve görevinin sadece öğüt vermek olduğu¹⁴ kendisine açıkça bildirilir. **Çünkü tehdit altında oluşan inancın ideal ve sıhhatli bir iman olduğu iddia edilemez. Tabiatıyla cebir ve tehditle kabul ettirilen inkârın bir değeri olmadığı gibi, baskı yaparak oluşturulan iman da bir anlamı yoktur. Kaldı ki iman, kalbin tasdik etmesi ile ancak oluşabilir. Sadece dil ile söylenip kalben onaylanmayan bir düşünceye iman demek doğal olarak mümkün değildir.**¹⁵ Mesela Nahl suresi’nin 106. ayeti bunu ifade etmektedir: “Kim iman ettikten sonra Allah’ı inkâr ederse - kalbi iman ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan başka - fakat kim kalbini kâfirliğe açarsa, işte Allah’ın gazabı bunlardır; onlar için büyük bir azap vardır.” Bu ayetin şu olay

¹¹ Taner Akçam, “İslam ve Tolerans”, *1. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, İst., 1995, s. 243-244.

¹² Nahl,16/125.

¹³ Taha, 20/43-44.

¹⁴ Gaşıye, 21/22

¹⁵ Yaşar Yiğit, “İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidad Suç ve Cezasına Bakış”, *İslamiyat*, Cilt: 2, Sayı:2,1999, s.122-123.

üzerine nazil olduğu rivayet edilmektedir. Kureyş kâfirleri Ammar ile babası Yasir ve annesi Sümeyye'yi Müslüman oldukları için zorla dinlerinden döndürmeye çalıştılar. Bunu kabul etmeyince Yasir ve Sümeyye'yi feci bir şekilde şehit ettiler. Ammar ise işkenceye dayanamayıp, dili ile onların dediği şekilde inkâr etti. Durum Resulullah'a bildirilince "Ammar, başından ayağına kadar imanla doludur" buyurarak, Ammar'a aynı bir durumla karşılaşması halinde dili ile inkâr edebileceğini söyledi. Bu olay, cebir ve şiddet karşısında dil ile inkârın imana bir zararının olmayacağını bildirmektedir. Dolayısıyla zorla kabul ettirilen bir dinin veya inancın da aynı şekilde bir anlam ifade etmediği anlaşılmış oluyor.

Hoşgörü, ilahi dinlerin mesajlarında ilk yeri işgal eder. Diğer konularda olduğu gibi, hoşgörü anlayışında da İslam en güzel ve en mükemmelini getirmiştir. Bu müsamaha anlayışını, Hz. Peygamber'in hayatının her safhasında görmemiz mümkündür. Hz. Peygamber'in tüm hareketlerini Kur'an'dan aldığı malumdur. Cenab-ı Allah'ın Rahman, Rahim, Gafur ve Settar sıfatları, müsamaha ile yakından ilişkilidir. Müsamaha ve hoşgörü sahibi olmayan bir insanın, başkalarına bir şeyler vermesi imkânsızlaşır. Bu yüzden peygamberler, insanlarla olan ilişkilerinde son derece sabırlı, hoş görülü davranmışlar ve bu tutumları ile insanları daha fazla cezbetmişlerdir. Zira Cenab-ı Hak, kendisini inkâr eden, ona ortak koşan ve hatta kendisini onun yerinde gören azgın ve sapkın insanlara bile hayat hakkı tanımış ve rızıklarını vermiştir. Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.), kendisine her türlü işkenceyi reva gören, doğup büyüdüğü vatanından uzaklaştıran Mekkelileri, buranın fethedilmesi sırasında affetmiş, onları hür ve serbest bırakmıştır. Konu ile alakalı bir ayette Cenab-ı Hak, mü'minlerin inanmayanlara karşı daha müsamahalı olmalarını istemiştir: "İman edenlere söyle: Allah'a kavuşup, yaptıkları her şeyin hesabını vereceklerine inanmayanlara karşı daha müsamahalı olup, onları bağışlasınlar."¹⁶ **İslam davetçisini başarıya götüren sıfatların başında kuşkusuz sabır, af ve müsamaha gelmektedir. Davetçinin suçlu durumdaki bir kimseyi beklenmedik bir şekilde affetmesi, muhatap üzerinde psikolojik bir etki meydana getirmekte ve onu düşman pozisyonundan dost konumuna getirebilmektedir.** Bu yüzden peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.)'ın hayatında bu tür uygulamaları sıkça görmekteyiz. Örneğin Hz. Enes şöyle bir olayı naklediyor: "Resulullah ile birlikte yürüyordum. Üzerinde Necran kumaşından yapılmış sert ve kalın yakalı bir elbise vardı. Çölde yaşayan bir Arap yaklaşarak Hz. Peygamber'in elbisesinden kuvvetlice çekti. O kadar sert çekti ki, elbisesinin yakası ensesinde iz bıraktı. Sonra da şöyle dedi: "Ey Muhammed; sende olan Allah malından bana verilmesi için emret." Bunun üzerine Resulullah (S.A.V.), o

¹⁶ Casiye, 45/14

adama döndü, gülümsedi ve kendisine bir şey verilmesini emretti.”¹⁷ Başka bir gün ise bedevinin birisi mescidin kenarına ufak abdestini yaptı. Orada bulunanlar adama bağırıp çağırmaya başladılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber (S.A.V.), “bırakın adam işini bitirsin, sonra üzerine bir kova su dökün. Zira siz işi zorlaştırmak için değil, kolaylaştırmak için gönderildiniz.”¹⁸ buyurarak onları teskin etti. Başka hadislerde: “Allah Teala’ya en sevimli din, müsamahakar Hanif dinidir.”¹⁹ “Ben müsamahalı bir din olan Hanif dini ile gönderildim”²⁰ “Ben size kolay, toleranslı dini getirdim.”²¹ buyurmuştur. Konu ile ilgili olarak diğer hadis-i şeriflerinde ise Hz. Muhammed şöyle buyurmaktadır: “Müsamahalı ol ki, sana da müsamaha edilsin.” “Müsamaha berekettir, zorluk ise eziyettir.”²² **Ancak hoşgörülü olmanın da şüphesiz bir sınırı vardır ve bu meziyet yerinde kullanıldığı zaman beklenen sonucu verir. Aksi halde af, zillete ve müsamaha da tavize dönüşmüş olur.** Özellikle cezaların uygulanmasında Hz. Peygamber’in taviz vermediği görülmüştür. Mesela, hırsızlık yapan Benu Mahzum’lu kadının suçunun affı için yapılan müracaatların, Hz. Muhammed (S.A.V.)’in bu konudaki kesin tavrını değiştirmedeği görülmüştür.²³

Kur’an’ın birçok ayetinde Cenab-ı Hak, Hz. Muhammed (S.A.V.)’i Müslüman olmayanlara karşı hoşgörülü olmaya davet eder. O’nun görevinin sadece tebliğ etmek olduğu sık sık hatırlatılır. “O halde (Resulüm), öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin.”²⁴ “Allah’ın izni olmadan hiç kimse inanamaz. O, akıllarını kullanmayanları murdar (inkârcı) kılar.” “De ki: Ey insanlar! Size Rabbinizden Hak (Kur’an) gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, ancak kendisi için gelecektir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır. Ben sizin üzerinize vekil değilim.”²⁵ Diğer bir ayette, kişilerin yaptıklarının kendileriyle ilgili olduğu belirtilir: “Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir.”²⁶

Hz. Peygamber’in insanları hidayete çağırmasındaki ısrar ve şiddetli arzusunun da yerine göre sonuç vermeyeceği hatırlatılır: “Sen ne kadar

¹⁷ Buhari, *Sahih*, 77; *Kitabu’l-Libas*, Bab:18.

¹⁸ İbn Mace, *Taharet*, 28.

¹⁹ Buhari, İman, 29.

²⁰ Aclûnî, *Keşfu’l Hafa*, 1,51.

²¹ Ahmet b.Hanbel, V, 266.

²² Aclûnî, *Keşfu’l Hafa*, Cilt:1-2, s.456.

²³ Buhari, Hudut.12.

²⁴ Gaşıye, 88/21-22.

²⁵ Yunus,10/100-108

²⁶ Fussilet, 41/46

üstüne düşsen de insanların çoğu iman edecek değillerdir.”²⁷ “Müşriklerden yüz çevir. Allah dileseydi, onlar ortak koşmazlardı. Biz, seni onların üzerine bir bekçi kılmadık. Sen onların vekili de değilsin.”²⁸ Takip eden ayet-i kerimede ise, batıl dahi olsa kutsal kabul edilen değerlere saygılı olunması gerektiği belirtiliyor. “Allah’tan başkasına tapanlara (ve putlarına) sövmeyin; sonra onlar da bilmeyerek Allah’a söverler.”²⁹ Bu ayet-i kerime farklı dinden ve kültürden insanların bir arada yaşayabilmelerinin adeta ön koşulunu ortaya koyuyor. **Çünkü birlikte yaşamak, ancak farklılığa ve farklı düşüncelere saygı göstermekle mümkündür.** Hz. Peygamber sadece bir davetçiden başka bir şey değildir; O, yerine göre müjdeleyici ve yerine göre uyarıcıdır. Hidayet O’nun elinde değildir. O’nun sorumluluğu sadece tebliğle sınırlıdır. Bütün çabalara rağmen bir sonuç alınamıyorsa, bunun için mahzun olmaya gerek yoktur. “Resulüm onlar seni yalanlarsa de ki; Benim işim bana, sizin işiniz de size aittir. Siz benim yaptığımdan uzaksınız, ben de sizin yaptıklarınızdan uzağım”³⁰ ve “Sizin dininiz size, benim dinim banadır.”³¹ ayet-i celileleri, İslam dışındaki unsurlara hayat hakkı tanıdığını ve bunun toplumsal bir realite olduğunu ifade eder. Çünkü insanlar temelde aynı ortak atadan gelmiş bir ailedir; “İnsanlar sadece bir tek ümmetti, sonradan ayrılığa düştüler.”³² “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretip yayan Rabbinizden sakının.”³³ “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O’ndan en çok korkanınızdır.”³⁴

İnsanların tarağın dişleri gibi eşit olduğunu bildiren Peygamberimizin (S.A.V.) ünlü Veda Hutbesi’nde konumuzla ilgili çok önemli mesajları bulunmaktadır. Bu hutbede ashabına şöyle sesleniyor: “Ey İnsanlar! Rabbiniz birdir, atalarınız tekdir. Hepiniz Âdem’den türemiş bulunuyorsunuz. Âdem ise topraktan yaratılmıştır. Allah katında en mükerrem, en makbul olanınız, Ondan korkup çekineninizdir. Arabın arap olmayan üzerinde her hangi bir üstünlüğü yoktur. Varsa bu, takva yönündedir.”³⁵

²⁷ Yunus,10/103

²⁸ En’am, 6/106-107

²⁹ En’am, 6/108

³⁰ Yunus,10/41

³¹ Kafirun,109/6

³² Yunus,10/19

³³ Nisa, 4/1

³⁴ Hucurat, 49/13

³⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev.Salih TUĞ), Cilt:1, İst.1990, s.273-276.

İslam dini, Müslümanların haklarını gözettiği gibi, gayrimüslimlerin de her türlü hak ve hukukunu koruma altına almıştır. Bu sebeple İslam hukukunda insanlar, inandıkları dinlere göre guruplandırılırlar. Buna göre İslam ülkesinde yaşayan vatandaşlar, Müslim ve gayrimüslim olarak önce iki ana guruba ayrılırlar. Gayrimüslimler de vatandaşlık hukuku açısından iki gurupta mütalaa edilir: Zımmiler ve müste'menler. Zımmiler o ülkenin vatandaşı iken müste'menler, orada yaşayan yabancılardır. Zımmiler İslam ülkesinin vatandaşı olduklarından kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptirler. Din ile ilgili olmayan her alanda zımmiler de kamu görevlisi olabilmektedir. Ancak bazı işlerde bunun istisnası vardır. Mesela zımmiler, Osmanlı Devlet yapısında devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, valilik, sancak beyliği, sadaret ve kadılık gibi görevlere getirilmemişlerdir. Fakat bunların dışında işlerinde tamamen serbest olmuşlardır. Fethedilen yerlerde mevcut mabetlere dokunulmamıştır. Ayrıca bunlar toplantı yapma, çocuklarını kendilerine ait okullarda eğitime hakkına da sahiptirler.³⁶ Zaten zımmi sözcüğü, "güvenlik" anlamına gelmektedir. Yani, İslam devletinin hükümlerinin kendi haklarında uygulanmasını kabul edenler ve Müslümanların güvenliği altına giren insanlar demektir. Bunlar devlete vergilerini (cizye) verirlerse, İslam ülkesinde oturma, din ve vicdan hürriyeti, can, mal ve namusun korunması hakkını elde etmiş olurlar.³⁷ Zımmiler, İslam devletinin şemsiyesi altında serbestçe yaşarlar. Cizye ise ancak savaşabilecek durumdaki kimselerden alınır. Mesela kadınlar, çocuklar, özürlüler, din adamları, yaşlılar, körler ve yatalak hastalardan cizye alınmaz. Zımmilerin maddi servetlerine göre cizye belirlenir. Veremeyecek durumda olan kimselere baskı yapılamaz. Zira Hz. Peygamber: "Her kim bir zimmiye zulmeder veya taşımaktan aciz olduğu yükü yüklerse, o kimsenin hasmıyım."³⁸ buyurmak suretiyle bunların haklarını özenle korumuştur. Dinlerinde tamamen serbest olan bu gurupların mabetleri, bir zaruret bulunmadıkça yıktırılamaz. Devletle yapmış oldukları antlaşmalar çerçevesinde mabetlerini yeniden inşa edebilirler. Müslümanlar, gayrimüslimleri sözlü veya fiili olarak rahatsız edici herhangi bir harekette bulunamazlar. Zımmiyi kasten öldüren Müslüman'a kısas uygulanır. Öte yandan zımmiler askerlik yapmaktan muaftırlar. Zaten kendilerinden alınan cizyenin amacı, onların canlarını ve mallarını korumaktır. Şayet gönüllü olarak askerlik yaparlarsa, alınan cizye kendilerine iade edilir ve hizmetlerine karşılık ayrıca ücret de ödenebilir. Bu hükümler İslam tarihinde yüzyıllarca uygulanmıştır. Osmanlı döneminde ise, gayrimüslimler askerlik yapmadıkları için ticaret, sanat ve teknikte Müslümanlardan daha ileri bir

³⁶ Ahmet Akgündüz, *İslam'da İnsan Hakları Beyannamesi*, Timaş Yay., İst. 1991, s. 4.

³⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, (Ter. Hamdi AKTAŞ), Beyan Yay., İst.1998, s. 395; M. Beşir Eryarsoy, *İslam Devlet Yapısı*, Buruç Yay., İst. 1995, s. 63.

³⁸ Suyûtî, *El-Camiu's-Sağir*, Cilt:2, s.473.

konuma gelmişlerdir. Oysaki Müslümanlar savaşlarda çok şehit vermişler, geride birçok yetim ve dul bırakmışlardır. Savaşlar, Müslümanların ekonomik olarak da gerilemelerine neden olmuştur. Halbuki gayrimüslim tebaanın böyle bir sorunu olmadığından ülkenin ticaret ve ekonomisinde ilerlemişler ve söz sahibi olmuşlardır. Öyle ise zimmilerin Müslümanlarla eşit tutulmadığını ileri sürmek son derece yanlış olur. Aksine bu uygulama onların huzur, rahat ve zengin olmalarına imkân tanımıştır.³⁹

Osmanlılarda da gayrimüslimlerle ilişkiler, İslam tarihinde uygulandığı şekilde olmuştur. Zimmiler şahıs, aile ve mirasla ilgili bazı hükümler istisna edilirse, Müslümanlarla hukuk karşısında eşittirler. Müslümanlar gibi menkul veya gayrimenkul mülkiyet edinebilirler. Aile hukukunda ise İslam veya kendi hukuklarına tabi olmakta serbesttirler. **Osmanlı'da cami ile kilise yan yana bulunabilmiş her din mensubu dininin gereğini istediği şekilde yerine getirebilmiştir. Bu nedenle Osmanlı devlet yapısının temelini oluşturan çoğulculuk ve çok kültürlülük dünya literatürüne "pax ottoman" (Osmanlı barışı) olarak geçmiştir. Yani bütün insanları Allah'ın kulları olarak hoş görmek demektir.** Ülkede hakim olan hoşgörü ortamı ayrıca o günkü dünya barışına da büyük katkıda bulunmuştur. Esasında Osmanlı yöneticileri, yaptıkları fetihlerle yeni topraklar kazanmak, güçlü bir devlet kurmak, sınırları genişletmek v.b. gibi seküler bir amaç taşımıyorlardı. Hedefleri hep "ilay-i kelimetullah" yani ilahi mesajın bütün insanlığa ulaştırılması olmuştur.⁴⁰ Bu anlayış Osmanlı İmparatorluğu'nda bir çok kültürün gelişmesine ve bir arada yaşamasına imkân tanımıştır. Bundan dolayı, 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudiler, emin bir ülke olarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmışlardır. Bu konuyu Bernard Lewis şöyle açıklamaktadır: "Yahudilerin bir İslam ülkesini tercih etmelerinin özel bir nedeni vardı. Birçok Yahudi, daha sonraki bir tarihte yeniden Yahudiliğe dönmek için uygun bir fırsatı kollamak üzere İspanya ve Portekiz'deki yurtlarında kalıp, vaftiz olmayı kabul etmişlerdir. Herhangi bir Hıristiyan ülkesinde, hatta en hoşgörülü olanlarda bile, bu biçimde dinden çıkmak ölüm cezasını gerektirebilirdi. İslam ülkesinde Hıristiyanlıktan çıkıp Yahudiliğe geçmek kayıtsızlıkla karşılanan bir konuydu."⁴¹ Müslüman ülkelerde tarihi süreç içerisinde gayrimüslimlere din ve vicdan özgürlüğü başta olmak üzere her türlü hak tanınmıştır. Zaten bireylerin vatandaşı oldukları ülkelerde dini inançlarını serbestçe yaşamaları, en doğal kişilik hak ve özgürlükleridir. Her ne kadar bazı klasik İslam Hukuku kaynaklarında, gayrimüslimlerin kılık-kıyafet,

³⁹ Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, D.İ.B.Yayını, Ank.1996, s.43-48.

⁴⁰ Ahmet Akgündüz-Sait Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV, İst.1999, s.355-358.

⁴¹ Mehmet Aydın, "İslam'da Kültürel Çoğulculuk ve Bir Arada Yaşamak", *Uluslararası Din Toplantısı (23-27 Kasım 1998)*, Ank. 1998, s.8.

mabet yapma v.b. gibi bazı spesifik alanlarda bir takım sınırlama ve düzenlemelere tabi tutulduğu belirtilmekte ise de, esasında bu tür kısıtlamalar, daha çok o günkü siyasal otorite ve anlayıştan kaynaklanmıştır. Öte yandan bu çeşit uygulamaların doğruluk ve haklılığını savunan bazı görüş ve düşüncelere de rastlanılmaktadır. Örneğin zımmilere Müslüman vatandaşlar gibi giyinme yasağının getirilmesi uygulamasına Hamidullah, ilginç sosyolojik bir yorum getirmektedir: **“Hükümet işlerine katılmayan sınıfların mensupları arasında aşağılık duygusundan rahatsız olmak istidadı mevcuttur. Bunlar mesela, kendilerine hükmeden insanlar gibi giyinmek isterler. Bu hal onların cemaat kültürünü öldürür. İslam devletinin gayrimüslim tebaayı kendi himayesine alırken, onlara müslümanları giyim-kuşam hususunda veya benzer sosyal tezahürlerde taklit etmemeyi emretmesi, kendilerinin menfaatinde.”**⁴² Hamidullah’ın bu açıklamasından, İslamî yönetimlerde çok kültürlülüğün birer zenginlik unsuru olarak ele alındığı ve bu yüzden kültürlerin muhafaza edilmesine çalışıldığı anlaşılmaktadır.

İslami yönetim, siyasi ve askeri şartların gereği olarak her ne kadar gayrimüslimlere bazı düzenleme ve kısıtlamalar getirmişse de bu, hiçbir zaman onların din ve vicdan özgürlüğünü kısıtlayıcı bir biçimde uygulanmamıştır. Gayrimüslim tebaa, kendi inanç ve kültürlerini serbestçe yaşayabilmişlerdir. **Zaten ibadetlerin serbestçe yapılamadığı yerde din özgürlüğünden bahsetmek gülünç olur. Nitekim Francis Kard Arinze, dinsel özgürlüğün, yaşama özgürlüğünden hemen sonra gelen en temel insan hakkı olduğunu söyler. Ona göre dinsel özgürlük, Tanrı’dan gelen bir haktır. Bu yüzden dinsel kimliklere saygı gösterilmesi gerekir. Esasında bir insanı inancından mahrum etmeye kalkmak, onu öldürmekle eşdeğerdedir.**⁴³

Günümüzde tartışılan bir konu da kuşkusuz din ve vicdan özgürlüğünün ne anlama geldiği ya da neleri içerdiğidir. Başgil, kişilerin inanma, ibadet etme, dinini öğrenme ve basın-yayın vasıtalarıyla inandığı dini başkasına öğretmek telkin etme haklarını kapsamına almayan bir din ve vicdan özgürlüğünden söz edilemeyeceğini belirtir.⁴⁴ Nitekim 1986 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği’nin Viyana Belgesi’ne göre, dinsel özgürlükler şunları ihtiva etmektedir:

- ibadet yapılacak yerlere gitme serbestliği;
- dinsel hususları yerine getirmek için gerekli dinsel malzemeye sahip olma ve bu malzemeyi kullanma hakkı;

⁴² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s.191.

⁴³ Francis Kard Arinze, “Dinlerarası Diyalog ve Hoşgörü”, *Uluslararası Din Toplantısı (23-27 Kasım 1998)*, Ank. s. 4-6.

⁴⁴ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İst., 1985, s. 101-118.

- cemaatlerin kendi hiyerarşik yapılarına göre örgütlenme hakkı;
- dinsel eğitim alma ve verme hakkı;
- iletişim sağlama hakkı;
- mü'minlerin gerek ülkeleri içinde, gerekse ülkeleri dışında diğer mü'min ve cemaatlerle doğrudan temas kurma imkânı.⁴⁵

İslam'ın dinlere inanıp inanmamak konusunda bireyleri serbest bırakması, bu konuda herhangi bir zorlama, tehdit, baskı ve cebir kullanmaması prensibi diğer laik hukuklar için de geçerlidir. Medine Anayasası'nda bununla ilgili hükümler görmek mümkündür. Mesela bir maddesinde "Necranlılar ve tabileri için malları, din ve cemaatleri, kiliseleri ve malik oldukları diğer şeyler hususunda Allah'ın himayesi ve Muhammed'in teminatı vardır" denilmek suretiyle herkesin kendi dininde tamamen serbest olduğu belirtilmiştir. Ancak her hürriyetin bir sınırının olduğu malumdur. Zaten sınırsız hürriyet fayda yerine zarar getirir. Bu nedenle din konusunda da özgürlüğün bir sınırı vardır ve bulunmalıdır. **Bu yüzden birey dini öğretme hakkını kullanırken onu aslına uygun bir şekilde öğretmek zorundadır. Eğer bir kimse İslam'ın haram saydıklarını helal ve helal edilenleri de haram olarak öğretmeye ve bunları neşretmeye kalkarsa buna müdahale etmek, İslamın bir gereğidir.** Böyle bir durum söz konusu olmadıktan sonra her Müslüman bildiklerini başkasına öğretebilir. Hatta İslam'da bildiğini başkasına öğretmek bir hak olduğu gibi aynı zamanda bir görevdir. Zira Resulullah (S.A.V.) "Kim bildiği bir şeyi, sorulduğunda gizlerse, kıyamet günü Allah ona ateşten bir gem vurur." buyurmuştur.⁴⁶ Aynı zamanda zulme karşı koymak ve zalime gerçeği hatırlatmak, cihadın en faziletlisi olarak telakki edilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber kendisine yöneltilen "hangi cihad daha faziletlidir?" sorusuna "zalim bir sultanın karşısında hakkı söylemektir." şeklinde cevap vermiştir.⁴⁷

Din ve vicdan özgürlüğü önemine binaen, son yıllarda yapılan çeşitli bilimsel toplantılarda ele alınmıştır. Bunlardan bir tanesi 8-11 Temmuz 1999 tarihlerinde Bolu-Abant' ta gerçekleştirilmiştir. İkinci defa düzenlenen Abant platformu sonuç bildirgesinde yer alan bazı maddeler konumuz açısından önem arz etmektedir. Mesela 18. Maddede "...Dinî kimlik bireyseldir. Bireylerin özgür iradesiyle seçilir ve yaşanır. Kimse dini kimliğini seçmek, gereklerini bireysel olarak veya cemaat içinde yaşamaktan ve değiştirmekten alı konamaz" denilmektedir. 20. maddesinde ise dini yönden örgütlenmenin engellenmemesi gerektiği ve farklı kültürlerin bir

⁴⁵ Francis Kard Arinze, *a.g.teb.*, s. 4.

⁴⁶ Tirmizi, İlim, 3.

⁴⁷ Tirmizi ve Nesâî.

arada yaşayabilmesi, demokrasinin bir gereği olduğu hatırlatılmaktadır.⁴⁸ Çünkü insan sosyal bir varlıktır ve diğer insanlarla iletişim kurabilmektedir. Zira bu sıfatı insana veren Cenab-ı Hak'tır. Dolayısıyla bir insan farklı dinden biriyle yakınlaşmıyorsa o her şeyden önce Yaratanın sözünden çıkmış olur.⁴⁹ Çünkü Kur'an'a göre bütün insanlar tek nefisten yaratılmıştır.⁵⁰ Öyleyse insanların birbirlerine karşı davranışları birlik ve beraberlik ekseninde olmalıdır. Renk ve dil farklılığı hiç bir zaman bölünme ve ayrılığın nedeni olamaz. Zira Kur'an, toplumdaki renk ve dil farklılıklarını Allah'ın ayetleri olarak nitelendirmiştir.⁵¹ Demek ki, ırkların, dillerin, iklim ve coğrafyaların farklılığı hiç bir zaman bu birlik ve bütünlüğü bozmamaktadır.⁵² **İslam belirli bir bölgenin, yörenin, ırkın ve milletin dini değildir. Bütün insanlığa hitap eder ve bu yönüyle evrensel bir değer taşımaktadır. Bu yüzden fanatizm ve taassubu kabul etmez. Çünkü vahyin tebliğinde zorlama söz konusu değildir.**

Bu bağlamda Usta'nın şu tespitleri son derece anlamlıdır: "Devlet sosyalleşme vetiresi bakımından zorlayıcılığa yöneldiği takdirde, toplumun şiddetle ihtiyaç duyduğu yaratıcı, aksiyoner beşeri kapitalin ortaya çıkmasına engel olmuş olur. Aynı zamanda da vatandaşlarını iki yüzlülüğe, İslamî terminolojiyle ifade etmek gerekirse, münafıklığa yöneltmiş olur."⁵³

Sonuç:

İslam, kendisinin zorla kabul ettirilmesini isteyen bir din değildir. Serbest bir ortam içerisinde hür bir irade ile benimsenmesi halinde ideal bir Müslüman ortaya çıkar. Cenab-ı Allah, baskı ve tehditle oluşan bir imanı geçerli kabul etmemektedir. Zaten Allah dilemiş olsaydı bütün insanlığı tek bir ümmet halinde yaratabilirdi.⁵⁴ O halde İslam, insanların çeşitli kültürel ve dinsel farklılıklarını peşinen kabul etmiş ve çok kültürlülüğü benimsemiştir. Dolayısıyla İslam, çoğulculuğu göz önünde tutarak birlikte yaşama formül ve politikalarını da belirlemiştir: Yalnız İslam, toplumsal olaylara müdahil olmayan yanlışlıklar karşısında susmayı tercih eden pasif ve donuk bir din de değildir. Hayatın her evresinde insanı güzele ve doğruya çağırmıştır. Bu davet faaliyetinde sürekli güzel ve nazik yaklaşımları tercih etmiştir. Bunu yaparken hiçbir zaman kültürlerin ortadan kaldırılması gibi bir gaye gütmemiştir. Zira Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Hak, insanları çeşitli kabileler

⁴⁸ *II. Abant Platformu Sonuç Bildirgesi (8-11 Temmuz 1999)*, s.3.

⁴⁹ Francis Kard Arinze, *a.g.teb.*, s.2.

⁵⁰ Nisa, 30/1

⁵¹ Rum, 22

⁵² Halil Çiçek, *a.g.e.*, s. 43.

⁵³ Niyazi Usta, "Din, Devlet ve Toplum", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2000, C.3. S.8, s.139.

⁵⁴ Hud,11/118.

halinde yarattığını açıkça beyan etmiştir.⁵⁵ **Öyleyse, Allah'ın iradesinin monist bir kültürel yapı yerine, plüralist bir kültürel ortamdan yana olduğunu söylemek mümkündür. İslam, her inanç ve kültüre birer zenginlik unsuru olarak bakmıştır.** Daha önce de yer yer temas ettiğimiz gibi, İslam'ın hâkimiyeti altında yaşayan guruplar, inanç ve ibadetlerinde devamlı serbest bırakılmışlardır. Böyle bir tutum ancak toplumda çoğulcu bir yapının oluşmasını sağlayabilir. Çünkü; İslam'ın varmak istediği hedef, **“çokluk içinde birlikte yaşamaktır.”**⁵⁶

⁵⁵ Hucurat, 49/13.

⁵⁶ Mehmet Aydın, *a.g.teb.*, s. 2-4.

K A Y N A K L A R

- ACLÛNİ; *Keşful Hafa*, Cilt : 1-2, Kahire, Tarihsiz.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet; *İslam Anayasası*, Timaş Yay, İst. 1995.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet; *İslam'da İnsan Hakları Beyannamesi*, Timaş Yay., İst., 1991.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet-ÖZTÜRK, Sait; *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV. Yay., İst., 1999.
- AKÇAM, Taner; "İslam ve Tolerans", *1. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, İst. 1995, s. 243-244.
- AYDIN, Mehmet; "İslam'da Kültürel Çoğulculuk ve Bir Arada Yaşamak", *Uluslararası Din Toplantısı (23-27 Kasım)*, Ank., 1998, s. 2-4.
- ARMAĞAN, Servet; *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, D.İ.B.Yay., Ank. 1996.
- ARİNZE, Francis Kard; "Dinler arası Diyalog ve Hoşgörü", *Uluslararası Din Toplantısı (23-27 Kasım)*, Ank., 1998, s. 4-6.
- BAŞGİL, Ali Fuat; *Din ve Laiklik*, İst., 1985.
- BULAÇ, Ali; "Bir Arada Yaşamının Mümkün Projesi: Medine Vesikası", *Bilgi ve Hikmet*, Kış-1994/5, s. 3-14.
- BULAÇ, Ali; *Din ve Modernizm*, Endülüs Yay., İst., 1991.
- ÇİÇEK, Halil; *Farklı Kültürlerin Bir Arada Yaşama Formülü*, Nesil Yay., İst. 1998.
- ERYARSOY, M. Beşir; *İslam Devlet Yapısı*, Buruç Yay., İst. 1995.
- HAMİDULLAH, Muhammed; *İslam'da Devlet İdaresi*, (Çev. Hamdi AKTAŞ), Beyan Yay., İst. 1998
- HAMİDULLAH, Muhammed; *İslam Peygamberi I*, (Çev. Salih Tuğ), İst. 1990.
- İkinci Abant Platformu Sonuç Bildirgesi (8- 11 Temmuz, 1999), s. 3
- KÖKTAŞ, Emin; "İslam'ın Çoğulculuk Referansı", *Bilgi ve Hikmet*, Kış-1994/5, s. 55-60.
- ÖZTÜRK, Levent; "Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübeleri", *İslam ve Demokrasi*, T.D.V. Yay., Ank, 1999.
- USTA, Niyazi; "Din, Devlet ve Toplum", *Dinî Araştırmalar*, Cilt:3, Sayı:8, Eylül-Aralık, 2002, s. 139.
- USTA, Niyazi; "Aklın Kullanımı, Hoşgörü ve Toplumsal Barış", *Atatürk Ü.İlh.Fak.Dergisi*, 2001, Sayı:16, s. 101-102.
- YİĞİT, Yaşar; "İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suç ve Cezasına Bakış", *İslamiyat*, Cilt : 2, Sayı : 2, 1999, s. 122-123.

